

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 091:003.076:343.148]:027.021(477.54-25)ХДНБ
<https://doi.org/10.15407/rksu.28.219>

*Ігор Якович Лосієвський,
доктор філологічних наук,
завідувач науково-дослідного відділу документознавства,
колекцій рідкісних видань і рукописів,
Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка,
професор кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи,
Харківська державна академія культури
(Харків, Україна)
ORCID: 0000-0002-0036-9655
e-mail: elkija57@gmail.com*

ПОЧЕРКОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА РУКОПИСНИХ ПАМ'ЯТОК У НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА)

Мета роботи полягає у висвітленні специфіки почеркознавчої експертизи рукописних пам'яток на основі досвіду експертних досліджень у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка. **Методологія дослідження** базується на застосуванні системного підходу, історичного та порівняльного методів, положень загальної теорії експертизи та експертизи цінності документних пам'яток,

методів і методик їх палеографічного та почеркознавчого вивчення. **Наукова новизна** полягає в розкритті особливостей об'єктів, завдань та етапів почеркознавчої експертизи рукописних пам'яток у науковій бібліотеці. **Висновки.** Почеркознавча експертиза рукописних матеріалів проводиться в науковій бібліотеці, а також в архіві та музеї у випадках, коли виникає проблемна ситуація і стає необхідним

з'ясувати, чи почерковий об'єкт є автографом або створеним від імені чи під іменем конкретної особи, тобто копією, виконаною іншою особою/особами, зокрема імітаційною рукописною копією (музейний, колекційний муляж, фальсифікат). Історичне почеркознавство, об'єктами якого є почерки в рукописних пам'ятках і рукописних складових документних та інших пам'яток культури, визначено у статті як розділ почеркознавства і розділ палеографії, тісно пов'язаний з основними розділами цієї спеціальної історичної дисципліни. Індивідуальні ознаки почерків досліджуються в контексті історичних типів і видів письма, інших палеографічних даних, але в межах завдань почеркознавчої експертизи, і, відповідно, головною метою експерта є встановлення виконавця історичного рукописного матеріалу. Розкрито наукове і практичне зна-

чення, специфіку завдань та етапи почеркознавчої експертизи рукописної пам'ятки як науково-дослідного заходу з урахуванням ознак і властивостей пам'яткових почеркових об'єктів різних видів, сполучення індивідуальних рис почерку з історичними формами письма. Зосереджено увагу на ознаках документів, що є копіями та фальсифікатами автографічних пам'яток. Доведено, що результати почеркознавчої експертизи рукописних пам'яток можуть бути визначальними при встановленні ступеня їхньої наукової та історико-культурної цінності, підґрунтям для подальшого наукового розкриття бібліотечних пам'яткових колекцій та зібрань.

Ключові слова: експертиза, почерковий об'єкт, рукописна пам'ятка, автограф, копія, фальсифікат, Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка.

Актуальність теми дослідження. Почеркознавча експертиза є невід'ємною і найважливішою складовою атрибуції й ціннісної експертизи рукописної пам'ятки у випадках, коли встановлення особи, чією рукою ця пам'ятка написана, може бути визначальним для висновку про її особливе наукове та історико-культурне значення. Отже, результати почеркознавчих досліджень надають можливість отримати нову, надзвичайно цінну інформацію щодо окремих документних пам'яток і пам'яткових документних зібрань різного підпорядкування, а також сучасних приватних документних колекцій, виявити автографічні унікальні національного і світового значення. Втім питання теоретико-методологічного підґрунтя і специфіки таких досліджень у науковій бібліотеці потребують системної розробки; актуальною є також проблема уніфікації методики історико-почеркознавчої експертизи.

Аналіз досліджень і публікацій. Останнім часом в Україні опубліковані статті з теорії та практики колекціонування, актуальних питань класифікації, атрибуції та наукового розкриття автографічних пам'яток у наукових бібліотеках, зокрема інскриптів та інших написів як різновидів провенієнцій на книгах; це – публікації Т. В. Коваль, І. Я. Лосієвського, Т. Є. Мяскової, Т. М. Сидорчук, І. С. Шекери та ін. [16; 20; 21; 33; 37]. Укладено каталоги автографічних пам'яток із фондів наукових бібліотек України, зокрема Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), Національної історичної бібліотеки України (НІБУ), Львівської національної наукової бібліотеки (ЛННБУ) ім. В. Стефаника, Одеської національної наукової бібліотеки (ОННБ), Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка (ХДНБК), обласних універсальних наукових бібліотек та ін. [1; 2; 5; 6; 12–15; 40]. І якщо раніше в подібних наукових виданнях під однією обкладинкою містилися відомості про творчі рукописи, записники, різні записи, листи, дарчі та інші написи на книгах, фотодокументах, творах мистецтва тощо [3; 29], то більшість сучасних каталогів зорієнтована на автографічні пам'ятки одного з видів. На відміну від скороченої інформації про рукописні пам'ятки великого обсягу (описання з вибірковою цитацією), інформація про інскрипти та інші записи малого обсягу – це найчастіше відтворений цілком текст оригіналу, часто-густо «з дотриманням орфографії автора» [14, с. 3]; поруч із кожною позицією каталогу або в альбомному додатку вміщено факсиміле автографа. Навряд чи мотивованим є рішення укладачів одного з каталогів щодо обмеження інформації про інскрипти відомостями про їхню наявність, без наведення самих текстів, незважаючи на те, що ці автографи вибірково репрезентовані факсимільно [13].

Характерно, що у згаданих виданнях певною мірою актуалізується проблематика почеркознавчої експертизи, формулюються її завдання, схарактеризована джерельна база, як-от, наприклад, у передмові до складеного Л. М. Дениско каталогу колекції книжкових автографів НБУВ 2007 р., однак і тут не розкрито, за якою методикою «порівнювався почерк з архівними документами та опублікованими джерелами...» [6, с. 4]. Зазначимо, разом з тим, що це – перший вітчизняний каталог книжкових

автографів, де вміщено інформацію про джерельну базу кожної атрибуції, і така інформація вже присутня у друкованих та електронних каталогах 2010-х років. Серед порівняльних матеріалів указуються не тільки факсиміле автографів, але й архівні джерела – автографи-оригінали, і цією інформацією джерельна база не обмежується, оскільки вона призначена для комплексного експертного заходу – для «ідентифікації й дослідження історії написання автографів...» [5, с. 8].

Мета дослідження – з'ясувати специфіку завдань, теоретико-методологічне підґрунтя і методичне забезпечення заходів із почеркознавчої експертизи рукописних пам'яток у сучасній науковій бібліотеці, спираючись на відповідний практичний досвід ХДНБ імені В. Г. Короленка.

Виклад основного матеріалу. Почеркознавство, почеркознавча експертиза – наукова дисципліна документознавчого циклу наук, предметна галузь теорії судової експертизи і криміналістики, що забезпечує наукове уявлення про почерк, його формування, статичні й динамічні ознаки, іншу інформацію, яку можна отримати і проаналізувати, обстежуючи будову й особливості почерку; розробляє та вдосконалює систему способів і засобів дослідження почерку з метою встановлення виконавця певного рукопису або факту його підробки, умов, за яких його було створено, тощо. Формування теоретичних підвалин почеркознавства безпосередньо пов'язане з накопиченням досвіду експертної практики, а сама практика – з виникненням проблемних ситуацій, особливо таких, коли необхідно визначити особу, чиєю рукою написаний документ.

Почеркознавча експертиза (далі – ПЕ) як професійна практична діяльність є одним з основних видів криміналістичної експертизи [9; 23; 25; 30; 32; 38]. Почерк аналізується як носій інформації, у зв'язку з чим використовується поняття *інформаційне поле почерку*, що містить інформацію про особистісні риси виконавця (походження, соціальний рівень, рідна мова, стать, вік тощо), про час, місце та обставини написання документа. Можна встановити або припустити, що особа була шульгою. Цілком очевидно, у випадках, коли не йдеться про підробку документа, почерк не призначений для передання саме такої інформації, що виявляється і розкодовується експертом з тією чи іншою мірою точності, доведеності. Розроблено класифікації об'єктів ПЕ за видами та об-

сягами рукописів, ступенем їхньої структурної складності, за умовами виконання (виконані в звичайних умовах або за нетипових, незвичайних умов); класифікацію ПЕ (основні види: ідентифікаційна, класифікаційна, психолого-діагностична). Набули розвитку методики математичного моделювання, розробки автоматизованих систем ПЕ, спрямовані на якомога більшу об'єктивізацію й оптимізацію в цілому експертного дослідження як процесу та його результатів.

У наукових бібліотеках, архівах та музеях ПЕ – один із різновидів експертних історико-документознавчих досліджень, при виконанні яких використовуються розроблені вченими-юристами і певною мірою модифіковані (з урахуванням специфіки завдань) методики проведення ідентифікаційної ПЕ – за системою ідентифікаційних ознак почерку, що визначається як сучасний скоропис; за системою ідентифікаційних ознак почерку з наслідуванням друкарського шрифту і за системою ідентифікаційних ознак підпису [25, с. 67–74, 80–92]. Основним завданням є ідентифікація виконавця/виконавців рукопису, і, відповідно, об'єктом такої експертизи є почерковий матеріал, предметом дослідження – ознаки та особливості почерку/почерків, якими виконано конкретний рукописний документ або рукописна складова цього документа, наприклад, примірника друку.

Почеркознавче дослідження може бути самостійним експертним заходом або складовою експертизи цінності документа, однак не є обов'язковим і необхідним при виконанні завдань кожної ціннісної документознавчої експертизи; первинний привід щодо розгляду питання про доцільність ПЕ – виявлені в межах документа неатрибутовані рукописні матеріали, що можуть становити певну наукову, історико-культурну цінність. І, відповідно, висновки ПЕ тоді можуть стати визначальними або особливо важливими, поряд з іншою здобутою експертом важливою інформацією, при встановленні ступеня наукової, історико-культурної цінності документа в цілому, при віднесенні його до надзвичайно значущих культурних об'єктів – документних пам'яток, одного з видів рухомих пам'яток культури.

Терміносистема експертизи цінності документних пам'яток поєднує загальнонаукову, спеціальну наукову та вузькоспеціальну наукову

лексику, терміни документознавства, архівознавства та пам'яткознавства, загальної теорії експертизи, ціннісної експертизи документа (зокрема в аспектах аксіології документних пам'яток), палеографії, кодикології та інших спеціальних історичних і філологічних дисциплін; спеціальну термінологію історико-почеркознавчих досліджень. Документознавча ціннісна експертиза є важливим напрямом діяльності архівів, бібліотек і музеїв, допомагає вирішувати управлінські питання, тому належить також і до менеджменту. Експертизу цінності документних пам'яток варто розглядати серед основних заходів, що є підґрунтям формування іміджу архіву/бібліотеки/музею як науково-культурної установи, адже навіть у найкоротших відомостях про визначну установу-фондоутримувача в енциклопедіях та довідниках, друкованих і електронних, завжди знаходимо інформацію про найцінніші документні пам'ятки та колекції в її фондах. Зауважимо, що йдеться про одиничні пам'ятки і пам'яткові комплекси регіонального, національного та світового значення.

У фондах наукових бібліотек зберігаються атрибутовані автографічні пам'ятки різних видів, як-от автографи-манускрипти, альбоми автографів, інші архівні документи-автографи різного обсягу (починаючи з одноаркушевих), підписи-автографи в документах, інскрипти та інші автографи в рукописних та друкованих книгах (у межах блока, починаючи з титулу, на вкладених аркушах, форзацах, оправах, обкладинках), написи-автографи та підписи-автографи на творах графіки, фото і паспарту з фото, наклейках на грамплатівки тощо.

ПЕ рукописних матеріалів проводиться в науковій бібліотеці, а також в архіві та музеї у випадках, коли виникає проблемна ситуація, стає необхідним з'ясувати, чи почерковий об'єкт є автографом або створеним від імені чи під іменем конкретної особи, тобто копією, виконаною іншою особою/особами, зокрема імітаційною рукописною копією (музейний, колекційний муляж, фальсифікат). Уже зазначалося, що ПЕ здійснюється як окремий експертний захід або при проведенні експертизи цінності документа, а саме: фондового рукописного документа або такого, що пропонується для включення до документного фонду установи, або документа, що підлягає державній експертизі, згідно з «Порядком проведення державної експертизи культурних цінностей», затвер-

дженим постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 р. № 1343 (за умови, що архів/бібліотека/музей належать до установ, які вповноважені проводити таку експертизу, це – платна послуга для фізичних і юридичних осіб, крім державних служб, які обслуговуються на безоплатній основі), або документа, що надійшов на експертизу – без статусу державної – з іншої установи, організації, громадського об'єднання, від приватної особи – його власника (платна послуга установи, де проводиться експертиза) [10; 19].

Здійснюється ПЕ при обстеженні архівних документів різних видів і груп – саме рукописів та документів із рукописною складовою; книжкових пам'яток, не лише рукописних, але й примірників друкованих та створених в інший спосіб, музейних предметів із рукописною складовою. *Об'єкти* такої експертизи – основний почерковий корпус рукопису (текст, виконаний одним/двома/кількома почерками), авторська правка та підпис у рукопису, виконаному іншою особою, в машинописному тексті, гранках, комп'ютерному наборі тощо; вкладні, власницькі, пам'ятні та інші записи, маргіналії, літерні, цифрові та іншої знакової природи; підписи різного призначення тощо. За обсягами об'єкти класифікують як об'єкти великого обсягу (манускрипти – кодекси, сувої та ін.), рукописи середнього обсягу різних видів, рукописи малого обсягу різних видів, зокрема складові рукописної/друкованої книги, що належать до провенієнцій: записи, підписи, маргіналії, а також позначки – об'єкти найменшого обсягу. Спеціалізовані методики розроблено для експертного дослідження авторських підписів і монограм художників та інших митців на своїх творах [4; 31], що використовуються при обстеженні зображувальних матеріалів у складі архівних комплексів.

Документна пам'ятка може бути об'єктом ПЕ в цілому, наприклад, такими є колекційний альбом автографів, авторський манускрипт-автограф із правкою рукою іншої особи – редактора, рукописними коментарями ще однієї особи – цензора та пізнім пам'ятним, пояснювальним записом автора. ПЕ – обов'язкова складова експертизи цінності примірника друку з дарчим написом автора або з кількома/багатьма записами – авторським, власницькими, маргіналіями.

За ступенем структурної складності виділяють особливо складні почеркові об'єкти різного обсягу, об'єкти ускладненої структури та об'єкти середньої структурної складності. До особливо складних належать чернетки наукових та художніх творів, де найчастіше присутня підвищена варіативність, розширений діапазон спрощень та інших трансформацій графічних форм. Особливо складними об'єктами виявляються й досконалі імітаційні рукописи-фальсифікати та рукописи, виконані почерком, зміненим з тих чи інших причин. Об'єкти ускладненої структури – рукописи подвійного кодування та полікодовані – літерно-цифрові й із додатковими знаками, символами і малюнками. Згадаємо про стенографічні, криптографічні пам'ятки (серед останніх – подвійно кодоване дипломатичне та спецслужбове листування, масонські рукописи тощо). А от білові рукописи творів, записи, виконані у звичайних умовах, найчастіше відносять до об'єктів середньої структурної складності. Втім підвищена уніфікованість графіки і послідовна орієнтація виконавця рукопису на певний каліграфічний канон (в офіційних документах, білових творчих рукописах тощо) можуть помітно ускладнити роботу почеркознавця-ідентифікатора. І вкрай малі за обсягом почеркові об'єкти нескладної структури, з обмеженою кількістю графічних форм (наприклад, підписи, позначки), подекуди становлять особливі труднощі для експертів.

Щодо архівних пам'яток, це може бути автографічний рукопис автора тексту, рукопис, виконаний іншою особою (наприклад, переписувачем, писарем), з підписом автора тексту або особи, від імені якої створено документ, або особи, яка цей документ підтверджує. І саме почеркознавче дослідження підпису – автографа малого обсягу – може набувати вирішального значення для експертного висновку щодо унікальності, особливої історико-культурної цінності пам'ятки в цілому. Вирішуючи питання автографічності/копійності творчого рукопису, ПЕ також сприяє розв'язанню завдань експерта-текстолога, розширюючи або майже цілком забезпечуючи доказову базу для атрибуції твору – встановлення авторства.

Історичне почеркознавство, об'єктами якого є почерки в рукописних пам'ятках і рукописних складових документних та інших пам'яток куль-

тури, – розділ почеркознавства і розділ палеографії, тісно пов'язаний з основними розділами цієї спеціальної історичної дисципліни, що вивчає генезу та розвиток письмових знаків, типи та види письма, матеріали, знаряддя та способи письма. Експерт досліджує індивідуальні ознаки почерків у контексті історичних типів і видів письма, враховуючи інші палеографічні дані, але залишаючись у межах завдань ідентифікаційної ПЕ, тобто його головною метою є встановлення виконавця рукопису, запису. Специфікою історико-почеркознавчого дослідження є: спрямованість на виявлення, поряд із індивідуальними особливостями почерків (і це – основне завдання), впливу на них історичних типів і видів письма (наприклад, півуставу та скоропису різних видів і підвидів, різновидів письма на кириличній основі ХІХ ст. різних станів, соціальних груп); встановлення характеру такої взаємодії й особливостей графічних трансформацій, які також індивідуалізують почерк конкретного виконавця. Ступінь нівелювання індивідуальних почеркових рис може бути достатньо високим, у таких випадках виявлення останніх є значною мірою ускладненим. (Отже, нами окреслений предмет історичного почеркознавства, основним методологічним підґрунтям якого є метод почеркознавчо-палеографічного аналізу.)

Проте домінування історичного виду письма в почерках не призводить до повної втрати індивідуальних рис, які простежуються, наприклад, у збережених автографічних кириличних рукописах українських, білоруських та російських письменників і церковних діячів ХVІ–ХVІІІ ст., написаних півуставом або скорописом. Крім індивідуальних графічних переваг і звичок, певні почеркові особливості можуть спричиняти вік і фізичний стан виконавця, умови, за яких документ було створено, матеріали і засоби письма, вид рукопису, офіційного чи приватного, і, зокрема, скоропис може бути недбалим або майже каліграфічним письмом. До того ж, скажімо, скоропис другої половини ХVІІ – початку ХVІІІ ст. (до впливу на нього гражданського шрифту) або неофіційне станове і навіть каліграфічне ділове письмо ХІХ ст. надає виконавцеві рукопису більше можливостей для індивідуальних графічних новацій, аніж півустав. Змоделюємо проблемну ситуацію, що вказує на можливість й інших ускладнень при атрибуції: об'єкт експертизи –

недатований рукописний документ – має характерні ознаки українського скоропису останньої чверті XVII ст., отже, є підстави припускати, що даний документ створено саме в той період, але інші особливості почерку та лінгвістичні ознаки рукопису вказують на літню людину українського походження або з українського середовища (можлива конкретна регіональна локалізація), яка, скоріше за все, відтворила ту графіку письма, до якої звикла з юності – періоду навчання. Інші палеографічні (зокрема філігранологічні) дані дозволяють датувати документ 1720-ми роками. Отримана інформація, поряд із вторинною інформацією – з архівних та друкованих джерел, допомагає експерту не помилитися в пошуках відповідних почеркових зразків (для порівняння з об'єктом) і навіть за умов відсутності таких зразків хоча б гіпотетично назвати виконавця рукопису. Це тільки один приклад, але не будемо забувати також і про певну графічну архаїку церковного ділового письма першої чверті XIX ст., неофіційного письма міщанського середовища XIX ст. і т. ін.

Слід урахувати можливість конкретних проблемних ситуацій, коли особливого значення набуває не встановлення імені виконавця рукопису (до того ж, це далеко не завжди є можливим), а з'ясування питань його походження, датування і локалізації, для чого експерт отримує й аналізує інформацію про матеріали письма, присутні в рукопису ознаки історичного типу і виду письма, виявляє в тексті характерні мовні ознаки, що може надати йому територіальні та хронологічні орієнтири, стати підставою для висновку про створення документа в конкретному середовищі, і це вже суто палеографічні та лінгвістичні завдання дослідника.

Зрозуміло, до завдань ПЕ не належить визначення документа, ознаки якого досліджуються, як оригіналу в цілому або як сучасної оригіналові чи пізньої рукописної копії, або технічної копії такого оригіналу, виконаної в той чи інший спосіб, зокрема факсимільно, за допомогою традиційних чи новаційних засобів. Це питання вирішується на підставі результатів комплексного експертного дослідження, де особливе значення мають дані матеріалознавчої, техніко-технологічної експертизи. Проте, відомі випадки, коли не тільки музейні муляжі автографів, але й фальсифікати виготовлялися з використанням матеріалів відповідної історичної доби, а фальсифікацію було остаточно встановлено за результатами

палеографічного аналізу інших матеріалів письма, і це стосується підробок рукописних пам'яток взагалі, тобто й таких, чия історико-культурна цінність не визначається «іменними» даними про особу виконавця рукопису, а завданням експерта є встановлення походження, локалізація та датування документа. Згадаємо про літературно-документні містифікації, до яких належать відомі пергаменні фальсифікати Вацлава Ганки: підробку було доведено майже через півстоліття після «знахідки» і публікації за результатами лінгвістичного аналізу текстів та хімічної експертизи чорнила, яке було використане при написанні нібито стародавньої пам'ятки, – берлінської блакиті, що вироблялася лише з XVIII ст. Переважна більшість автографічних фальсифікатів у колекції французького вченого-математика та історика науки Мішеля Шале не були «шедеврами» почеркової імітації, однак їхньому утворювачу Дені Врен-Люка в 1860-ті роки вдалося навіть виготовити чорнило, котре не викликало сумнівів в академічних експертів-хіміків. Але категоричними були висновки текстологічної експертизи: фальсифікатор «подарував» тексти одних відомих авторів іншим; лінгвісти виявили лексичні анахронізми, за результатами ПЕ були зафіксовані суттєві почеркові розбіжності при порівнянні «новознайдених» рукописів з оригіналами (наприклад, Галілея та Паскаля), а за результатами філігранологічного аналізу було встановлено, що деякі «автографи» історичних осіб XVII–XVIII ст. потрапили на папір XIX ст., доведений фальсифікатором, як йому здавалося, до вигляду «старовинного». (Історію цієї фальсифікації, як відомо, відображено в романі «Безсмертний» Альфонса Доде.) Так чи інакше, ці приклади свідчать: твердження, що автографічний рукопис є оригіналом, може бути тільки висновком комплексної експертизи.

Проблема обґрунтованості результатів ПЕ – це й проблема розмежування її – як науково-дослідної розвідки – з графологією. Кордони тут не такі вже й чіткі та міцні, що особливо помітно у випадках, коли при інтерпретації ознак почеркових форм експерт виявляє тенденцію до надмірної психологізації, немотивованих припущень, які за своєю природою є вже навіть не гіпотезами, а домислами або гібридними мисленими будовами, де частково обґрунтовані припущення поєднані з безпідставними оцінками особистості носія почерку. Подібні фантазійні

характеристики у графологів починаючи з Камілло Бальді, автора першого друкованого графологічного трактату (Карпі, 1622), як правило, є деталізованими, що й дає підстави визнавати графологію псевдонаукою; ознаки науково-дослідної роботи тут мають лише формальний опис почеркових об'єктів і методика такого опису [34].

Найважливішою умовою щодо проведення ПЕ є наявність *порівняльного почеркового матеріалу* – оригіналів або якісних факсиміле конкретних автографічних документів, бажано – тією ж мовою. До речі, володіння мовою почеркового об'єкта, обізнаність експерта в питаннях її сучасної та історичної лексики, граматики, синтаксису сприяють успішному вирішенню завдань ПЕ, але само собою зрозуміло, що за наявності мовних проблем ідеальним варіантом буде співпраця двох експертів – лінгвіста і почеркознавця. При відборі порівняльного матеріалу, оригінального і факсимільного, експерт звертається, за можливістю, до автографів або копій, чия ідентифікація (в аспекті встановлення особи виконавця почеркового оригіналу) не викликає сумнівів. Щодо об'єкта експертизи, лише у виняткових випадках, коли оригінал не зберігся, досліджується факсимільна копія, і висновок такої експертизи може бути тільки припущенням, а не категоричним твердженням про виконавця рукопису-оригіналу.

Серед джерел ПЕ – альбоми-путівники, ілюстровані нариси, каталоги та покажчики архівних, бібліотечних і музейних зібрань та колекцій, зокрема автографічних документів з особових фондів, каталогів-альбомів приватних колекцій документних пам'яток, ілюстровані каталоги найбільших антикварних аукціонів Європи, Азії та Америки, що мають друковані та електронні версії, а також інформація за результатами аукціонних торгів.

Якщо атрибутований порівняльний матеріал не виявлено або він має гіпотетичний характер (не можна категорично стверджувати, що це – автограф або факсиміле автографа конкретної особи), висновки ПЕ залишатимуться в межах гіпотези, яка будується, окрім іншого, на підставі наявної інформації про особу – ймовірного виконавця рукопису – шляхом реконструкції обставин його створення, за умов наявності відповідних біографічних даних, інших джерел про життя та діяльність цієї

людини. Це стосується й документів усіх видів, що написані від першої особи, адже треба довести їхню автографічність. При формуванні й обґрунтуванні гіпотези щодо особи виконавця рукопису особливого значення можуть набувати відомості щодо історії побутування цього документа, належності до історичних документних комплексів (архівів, бібліотек, приватних колекцій), на що вказують зроблені у ньому записи, наявні наклейки та штампи.

Першим етапом історико-почеркознавчого дослідження рукописної пам'ятки є виявлення та визначення загальних і окремих, сталих, варіативних, статичних і динамічних ознак почерку/почерків. Виконуючи цю роботу, експерт здійснює почеркознавчо-палеографічне обстеження об'єктів, здобуває, фіксує, аналізує, систематизує інформацію про ідентифікаційні почеркові ознаки:

- ознаки про належність до історичного типу, виду, підвиду письма або наявність окремих елементів такого письма (встановлюються за методикою палеографічного аналізу);
- будова почерку, загальна характеристика (проста, проста з елементами ускладнень, складна, складна з елементами спрощень);
- ступінь виробленості почерку – володіння технікою письма (високий, середній, низький);
- розміри (висота та ширина літер, цифр без урахування окремих верхніх та нижніх графічних елементів – над та під основною лінією письма в рядку);
- положення літер, цифр (вертикальне, з нахилом управо, вліво);
- літери, цифри: основні графічні форми та їх варіанти (репертуар графічних форм);
- частота вживання сталих та варіативних графічних форм (результати фронтального або вибіркового частотного аналізу);
- динамічні ознаки почерку:
 - форма рухів (дугова, прямолінійно-дугова, ламана, петляста, кутааста тощо);
 - напрямок рухів (лівоокружний, правоокружний);
 - розстановка літер (широка, середня, вузька, без інтервалів);

- наявність та ступінь зв'язності рухів (суцільна, велика, середня, мала або відсутня);
- розгін, темп (великий, середній, малий);
- натиск (сильний, середній, слабкий), характер розподілу натиску при виконанні окремих елементів літери;
- координація рухів (висока, середня, низька; визначається за динамічними ознаками почерку, наведеними вище);
- форма лінії письма в рядку (прямолінійна, ламана, дугова, петляста тощо);
- напрямок лінії письма в рядку (горизонтальний, із підйомом, зі спуском);
- розмір інтервалів між рядками;
- окремі індивідуалізовані графічні форми, характер їх проявів (фронтально-системний, частковий, одиничний), особливості взаємодії з елементами історичного типу, виду, підвиду письма (встановлюються з використанням методики палеографічного аналізу).

Прояви почеркової індивідуальності фіксуються при обстеженні об'єкта за всіма ознаками, і це може бути нетипова, індивідуалізована послідовність рухів при виконанні літерних елементів, незвична будова окремих літер (зокрема виносних) або їх елементів, що не відповідає домінуючому в рукопису виду історичного письма, багаторазове вживання конкретних нетипових натисків, необов'язкових штрихів, з яких деякі виконавці створювали ускладнені орнаментальні композиції (і це притаманне не лише грамотам та іншим рукописам барокової доби, а, наприклад, багатьом підписам усіх часів); специфічні спрощення графіки письма, які також повторюються. Приділяється увага й особливостям розміщення почеркового об'єкта в архівному документі, книзі, ураховуються розміри берегів, що також може вказувати на індивідуальну навичку виконавця.

При експертизі малооб'ємних почеркових об'єктів – автографа-підпису в історичному документі, власницького напису у примірнику стародруку – особлива увага приділяється різним формам спрощень, ускладненим початковим та фінальним графічним елементам, зокрема безлі-

терним – орнаментальним розчеркам та іншим оздобленням, геральдичним та символічним зображенням. Досить складні для дослідника об'єкти ПЕ – рукописи з частковою втратою або пошкодженням матеріалів письма (згасле або напівзгасле чорнило, великі чорнильні плями, закреслені рядки і т. ін.), що потребує в окремих випадках новітніх автоматизованих засобів експертизи, які використовуються при дослідженні палімпсестів, а також проведення текстологічної реконструкції, отже здійснюватиметься комплексна експертиза пам'ятки.

Наступний етап історико-почеркознавчого дослідження – виявлення збігів та розбіжностей отриманої і систематизованої інформації й даних щодо порівняльного матеріалу з метою визначення автора почеркового об'єкта. Основним результатом ПЕ може бути встановлення тотожності графічних форм почеркового об'єкта і порівняльного почеркового матеріалу. У випадках, коли вже накопичено і систематизовано достатньо інформації для експертного висновку, обстеження проводиться за скороченою процедурою, наприклад, не завжди є необхідним здійснювати фронтальний частотний аналіз уживання та варіативності графічних форм.

Дослідження інформаційного поля почерку має особливе значення при експертизі анонімних рукописних пам'яток, а також у випадках, коли бракує даних щодо локалізації і датування документів – об'єктів ціннісної експертизи.

Висновки ПЕ, завданням якої є відповідь на питання, чи є конкретна особа виконавцем рукопису – об'єкта експертизи – і основним результатом якої є підтвердження/спростування припущення про цю особу, класифікують таким чином:

- позитивний категоричний і остаточний;
- позитивний гіпотетичний, або ймовірний позитивний;
- негативний;
- висновок щодо неможливості встановити виконавця рукопису і неможливості яких-небудь обґрунтованих припущень.

«В ідентифікаційну сукупність експерт включає такі ознаки (і в такій кількості), які роблять її індивідуальною. Отже, частота зустрічальності співпадаючих ознак має першорядне значення для обґрунтованості

позитивного висновку» [25, с. 2]. Почеркознавче дослідження зазвичай призначається *після* висновку матеріалознавчої, техніко-технологічної експертизи документа – визначення матеріалів та встановлення засобів, використаних для його виготовлення, адже об'єкт може бути автографічним оригіналом або оригіналом-дублікатом, тогочасною або виготовленою в інший час копією, рукописною або технічною (факсимільною), фальсифікатом з імітацією почерку. Результати ПЕ рукописного документа становлять окремий підрозділ у висновку експертизи цінності документа (в розділі «Дослідження») і можуть бути викладені в такій послідовності: загальні характеристики почерку, дані порівняльного аналізу (констатація збігів і розбіжностей), висновки. Зміст висновків у лаконічній формі повторюється у зведених висновках комплексної експертизи цінності документної пам'ятки.

Наведемо приклади позитивних (категоричних і ймовірних) та негативних висновків почеркознавчих експертиз, проведених у ХДНБК в останні десятиліття, об'єктами яких були рукописи різних видів, зокрема архівні документи XIX – початку XX ст., рукописні провенієнції у примірниках видань XVI–XIX ст.

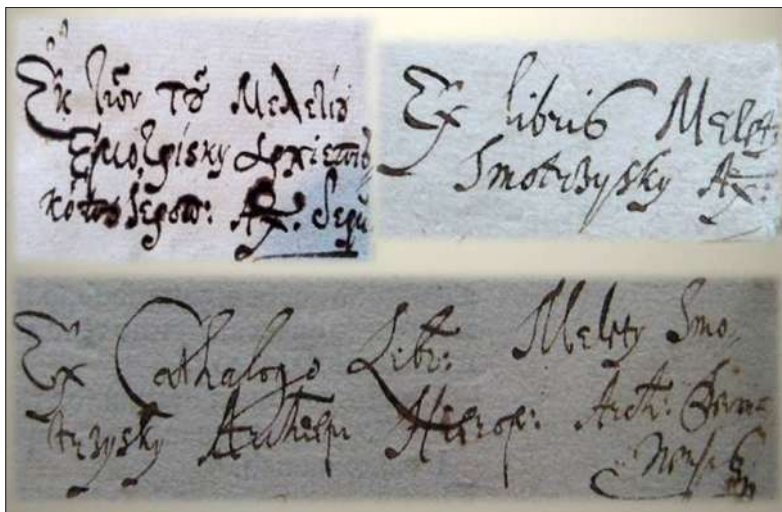
У 1980-ті роки в бібліотеці було проведено почеркознавче дослідження записів церковнослов'янською, староукраїнською, грецькою, латинською та польською мовами на книгах з бібліотеки видатного вченого і письменника, церковного, культурного і освітнього діяча Мелетія Смотрицького (бл. 1577–1633) [18; 22, с. 64]. Формально висновки експертизи щодо автографічності багатьох з цих записів залишаються в межах наукової гіпотези, оскільки бракує порівняльного матеріалу, не виявлено творчих рукописів Мелетія Смотрицького, офіційних документів з його підписом (на кшталт підпису під договором купівлі-продажу, дарування чи наслідування, під тестаментом). Збереглися лише малі почеркові об'єкти, зокрема такі, де домінує литовсько-руський, ранній український скоропис, із наведеним іменем Мелетія (в миру – Максима) Смотрицького як власника книг (майже всі – у примірниках іноземних стародруків, що нині зберігаються у ХДНБК). Однак цільове призначення, інтимний характер написів, особливості графіки, подекуди надзвичайно динамічної, з високим ступенем зв'язності рухів, елементами спрощень,

вказують на роботу «для себе», а не на виконане іншою особою завдання за дорученням власника бібліотеки. Ці спостереження і міркування дозволили прийти до ймовірного позитивного висновку: вказані записи є автографами – власницькими написами Мелетія Смотрицького, і цілком природно, що досліджений почерк з часом набував певних змін, які простежуються при порівнянні ранніх і пізніх написів (Іл. 1, 2). Щодо чис-



Іл. 1. Ранні власницькі написи Мелетія (в миру – Максима) Смотрицького. ХДНБК

ленних маргіналій у книгах з його бібліотеки, – є очевидним, що й ці записи зроблені винятково для себе, насамперед як для читача, однак порівняння їхніх графічних ознак із почерком, яким створено розглянуті



Іл. 2. Власницькі написи Мелетія Смотрицького. ХДНБК

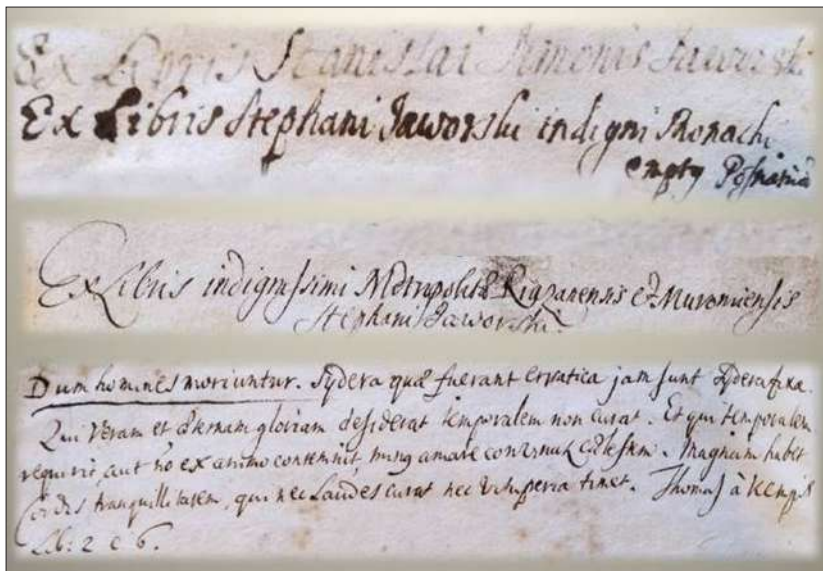
вище написи, дає підстави для висновку: вони належать, окрім Мелетія Смотрицького (почеркові об'єкти, що мають індивідуальні ознаки, характерні для ймовірних власницьких написів), ще кільком виконавцям, можливо – й попереднім власникам. Як відомо, книжкову колекцію вченого після його смерті було приєднано до бібліотеки Дерманського монастиря.

Результати цієї експертизи дозволили також зробити ймовірний позитивний висновок про Мелетія Смотрицького як автора виправлень та маргіналій у рукописному збірнику, що містить *Бесіди на Євангеліє від Іоана* Іоанна Златоуста, *Житіє Марії Єгипетської* та фрагменти служебних книг, переписані в 1606–1607 рр. його братом Стефаном Смотрицьким та невстановленою особою, з пам'ятним записом Стефана Смотрицького 1622 р. (зберігається у ХДНБК). За результатами ПЕ набула подальшого обґрунтування атрибуція, запропонована першими дослідниками цієї пам'ятки наприкінці ХІХ ст. [27, с. 128].

Як імовірний власницький автограф Мелетія Смотрицького було атрибутовано й напис на фрагменті титулу видання *Concordantiae Testamentum Veteris et Novum* (Антверпен, 1620), що надійшов до бібліотеки 2009 р. від харківського колекціонера Ю. П. Дерев'янка. Ця знахідка і результати ПЕ дозволили ідентифікувати даний стародрук з фондів ХДНБК, який свого часу було інвентаризовано вже без титулу, визначити примірник як саме той, що був описаний як власність Мелетія Смотрицького ще в бібліографії ХІХ ст.

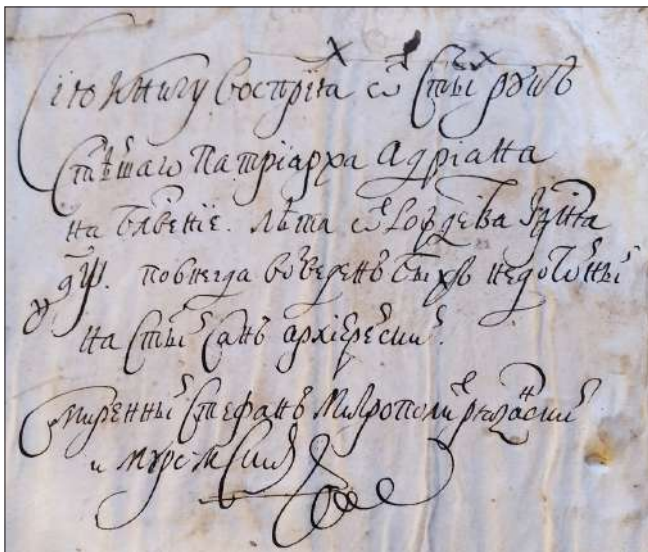
Надзвичайно цінним є також інший дарунок Ю. П. Дерев'янка – унікальний неповний примірник видання панегірика Стефана Яворського *Виноград Христов* (Київ, друкарня Лаври, 1698) із датованим 1700 р. автографом автора на титулі (надходження 2005 р.). Цей автограф – єдиний нині відомий авторський і одночасно власницький напис видатного церковного, культурного й освітнього діяча, письменника, теолога і філософа Стефана Яворського (1658–1722) на примірнику видання свого твору.

У фондах ХДНБК зберігається колекція стародруків із бібліотеки Стефана Яворського, з численними записами, які атрибутовано як автографи власника (Іл. 3, 4). Завдяки тому, що в даному випадку атрибуто-



Ил. 3. Власницькі написи і маргіналії Стефана Яворського. ХДНБК

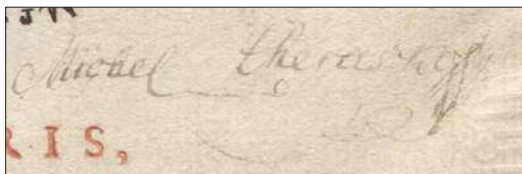
ваний порівняльний матеріал репрезентовано у великій кількості (оригінали і факсиміле в авторитетних друкованих джерелах), не було особливих ускладнень при ідентифікації цих записів різних видів церковнослов'янською, латинською і польською мовами – власницьких написів, пам'ятних записів, поетичної мініатюри, маргіналій, бібліографічних нотаток, зокрема українським скорописом останньої третини XVII – початку XVIII ст., з характерними ознаками індивідуалізації, серед



Ил. 4. Пам'ятний запис Стефана Яворського у примірнику московського видання Маргарит Іоана Златоуста 1698 р. ХДНБК

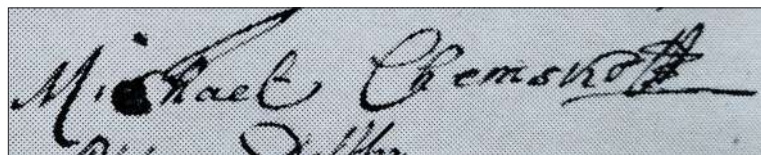
яких – тяжіння до своєрідних каліграфічних форм (частково під впливом польського письма другої половини XVII ст.), стали збільшення окремих літерних елементів, індивідуалізовані початкові й кінцеві елементи оздоблення та деякі виносні літери і підрядкові елементи окремих літер [2, с. 144–148, факс. в альбомі; 24, с. 182–184].

На початку 2000-х років у фондовому примірнику першої частини паризького видання *Метаморфоз* Овідія 1738 р., на шмуцтитулі і титульному аркуші було виявлено майже згаслі власницькі написи світложовтим чорнилом: *Mishel Cherascoff* та *Mishel Cheraskoff*, що дозволило припустити: ці написи є автографами Михайла Матвійовича Хераскова (1733–1807), російського письменника, журналіста, освітнього діяча, видавця (Лл. 5). В якості порівняльного матеріалу було використано факсиміле підпису М. М. Хераскова 1766 р., що вміщене в документальне наукове видання [7, арк. між с. 296–297]. При порівнянні новознайдених написів із



Лл. 5. Власницький напис М. М. Хераскова. ХДНБК

факсиміле (Лл. 6) встановлені системні збіги будови почерку, ступеня виробленості й координації рухів, зв'язності, значного нахилу вправо, а також характерних індивідуальних ознак: будови великих літер *M* і *C*, особливостей поєднання літер *ch*, *CH* та *ff*, додаткових елементів-прикрас:

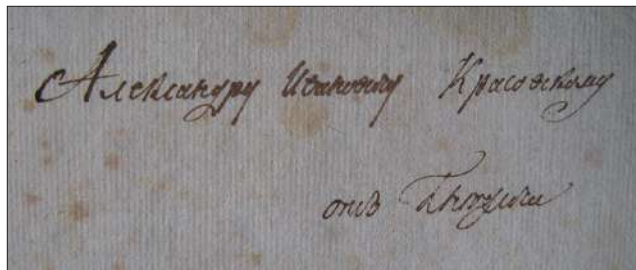


Лл. 6. Підпис М. М. Хераскова в документі 1766 р. Факсиміле. Порівняльний матеріал

не було виявлено [2, с. 136, факс. у альбомі]. Незважаючи на малі обсяги почеркових об'єктів експертизи, є достатні підстави для позитивного категоричного висновку, що ці написи виконані рукою М. М. Хераскова, тобто є автографічними написами і за цільовим призначенням, скоріше за все, – власницькими.

нарощення початкової петлі літери *M*, продовження кінцевої нижньої лінії літери; розбіжностей

2014 року у ХДНБК було проведено експертизу дарчого напису на авантитулі першого (1829 р.) видання *Іліади* Гомера в російському перекладі Миколи Івановича Гнедича (1784–1833), видатного поета і перекладача українського походження; примірник з приватного зібрання Хар-



Лл. 7. Інскрипт М. І. Гнедича. Приватне зібрання власницькі й пам'ятні

записи, маргіналії М. І. Гнедича у книгах з його особової бібліотеки, що зберігаються у ХДНБК (Лл. 8). Встановлено, що напис – об'єкт експертизи – виконаний рухами високої виробленості й координації, в середньому темпі, переважна форма рухів – петляста. Почерк лівоокружного напрямку, розмір літер – більший за середній, за шириною літери дещо звужені, розгін середній, значний нахил управо, зв'язність нижча за середню, лінія письма в рядку досить випрямлена, однак літери *к* та *н* відрізняються більшою висотою. У наявності дещо індивідуалізовані елементи ускладнення в написанні *А*, *у*, *Г*. Разом з тим, графічні форми *А*, *е*, *и*, *т*



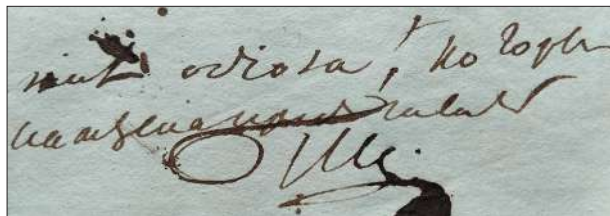
Лл. 8. Автографи М. І. Гнедича. ХДНБК

та деякі інші відповідають типовим ознакам дворянського почерку першої третини XIX ст. Простежуються також індивідуалізовані форми написання літер *a* (овал зверху розкритий; 4 рази), *в* (за формою, дещо схожою на велику *фіту*), *к* (двічі), *н* (другий вертикальний елемент нижче першого вдвічі, на рівні поперечки, літера за формою близька до латинської *h*), сполучення *Гн* у підписі. Не зовсім типовою для дворянського неофіційного (зокрема листового) почерку того часу є написання *л* без верхнього елемента – петлі. При порівнянні об'єкта експертизи з автографами М. І. Гнедича були виявлені суттєві збіжні ознаки, що вказують на конкретний історичний різновид письма (дворянський, з окремими архаїчними елементами, характерними для українського церковного письма, засвоєного Гнедичем під час навчання в Полтавській семінарії та Харківському колегіумі) та тотожні індивідуальні ознаки письма; розбіжних ознак почерку не виявлено, що дозволило зробити категоричний висновок: дарчий напис, адресатом якого є російський історик і цензор О. І. Красовський, зроблено рукою перекладача. Як відомо, цензорську діяльність О. І. Красовського сатирично висвітлено у творах О. Ф. Воейкова, П. А. Вяземського, О. С. Пушкіна, Ю. М. Нагібіна (оповідання «Страдания ценсора Красовского»).

Цей унікальний примірник і тепер залишається поза межами державних книгосховищ. У приватних зібраннях зберігаються й інші унікальні, зокрема автографічні рукописи і книги з автографами, які свого часу були об'єктами експертизи у ХДНБК. Серед останніх – книги з автографами І. О. Гончарова (інскрипт на одному з перших видань роману «Обломов»), І. О. Буніна, А. А. Ахматової (зокрема на її першій поетичній збірці «Вечер» 1912 р.), М. О. Волошина, М. Т. Рильського. Безрезультатними були нещодавні перемовини щодо придбання бібліотекою білового автографа оповідання В. Г. Короленка «Без язика» (1894 р.) та комплексу автографів невідомих листів письменника.

Серед ідентифікованих автографічних документів з фондів ХДНБК звернемо увагу на недатований лист російського історика та письменника Олександра Івановича Тургенева (1784–1845) до Миколи Гнедича, написаний близько 1820 р. Документ було виявлено нами восени 1983 р. в одній із книжок з бібліотеки М. І. Гнедича, і первинний фронтальний

аналіз графічних форм, дослідження графіки та особливостей підпису, прочитаного як ініціал П (Іл. 9, 10), нібито давали підстави для висновку, що це – невідомий пушкінський автограф початку 1830-х років (саме в цей період у почерку поета нарощуються спрощення багатьох літер-

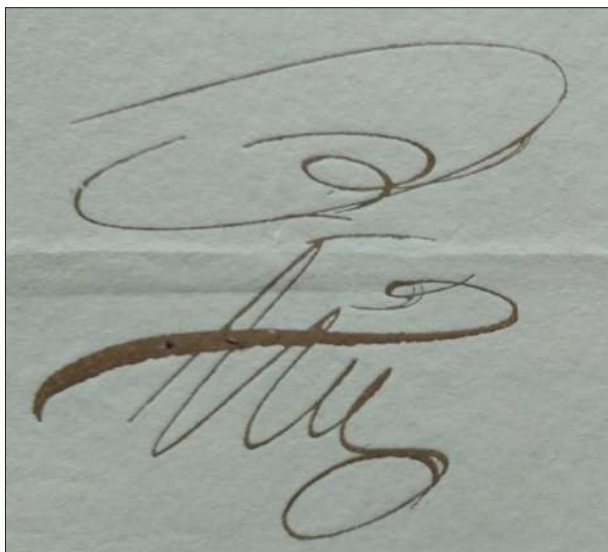


Іл. 9. Підпис О. І. Тургенева в листі до М. І. Гнедича. 1820 р. ХДНБК

них елементів, характерні й для новознайденого документа). До аналогічного висновку прийшли й експерти Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. М. С. Бокаріуса.

Порівняльним матеріалом слугували факсиміле автографів поета в наукових виданнях ХХ ст., зокрема у спеціальних виданнях таких факсиміле – «Рукописи Пушкіна. Автографи Пушкінського музею ...» (Санкт-Петербург, 1911), «Рукописи Пушкіна. Фототипическое издание ...» (Москва, 1939).

Однак повторна експертиза в пушкінській групі Інституту російської літератури (Пушкінському Домі) АН СРСР, за запитом якої нами було надіслано якісний фото-знімок знахідки, дала інший результат. Після нетривалої дискусії (оцінки пушкінознавців спочатку розділилися) і головне – після фронтального порівняння почерку новознайденого документа з оригіналами автографічних рукописів О. І. Тургенева з фондів Інституту, було остаточно встановлено виконавця рукопису, автора листа.



Іл. 10. Підпис О. С. Пушкіна. 1825. Факсиміле

На нашу думку, не можна цілком погодитися з тим, що до помилкової атрибуції тоді призвела винятково «схожість типів почерків, що належали людям одного кола, приблизно одного виховання» [11, с. 192]. Так, почерки Тургенєва і Пушкіна є схожими за видовими особливостями дворянського різновиду письма того часу (на відміну, скажімо, від характерних ознак почерків, чиї носії були з міщанського або церковного середовища), але у висновку фахівців Харківського НДІ судових експертиз ім. М. С. Бокаріуса перелічено численні збіги не тільки загальних, але й часткових ознак, і навіть «варіантів часткових ознак», зокрема майже ідентичними є характер рухів при виконанні багатьох графічних елементів та їх сполучень, спрощення у графіці літер, розподіл натиску при виконанні окремих літер, поступове зменшення розмірів літер при написанні слова; суттєвих розбіжностей не зафіксовано; і всі ці спостереження дали підстави для категоричного ствердження: виявлені почеркові ознаки, що збігаються, «є сталими, у своїй сукупності суттєвими і складають індивідуальний комплекс ...» (висновок від 30.01.1984 р., архів науково-дослідного відділу документознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів ХДНБК).

Що, крім належності до історичного різновиду письма, могло бути причиною цих численних збігів? О. І. Тургенєв – близький друг родини Пушкіних, і майже немає сумнівів, що майбутній поет постійно бачив його рукописи французькою і російською мовами ще з дитинства, коли саме й починається формування почерку. Отож логічним буде припустити, що тургенєвський почерк мав певний безпосередній вплив на пушкінський у процесі його формування, і не випадково подібні помилкові атрибуції мали місце з останньої чверті XIX ст., наприклад, публікація невідомого «пушкінського» листа літературознавцем П. О. Вісковатовим у 1887 р., авторство О. І. Тургенєва було встановлено лише у 1901 р., і саме в той період рукописи О. І. Тургенєва експонувались як пушкінські на виставці в Олександрівському ліцеї і були описані у друкованому каталозі [17, с. 189].

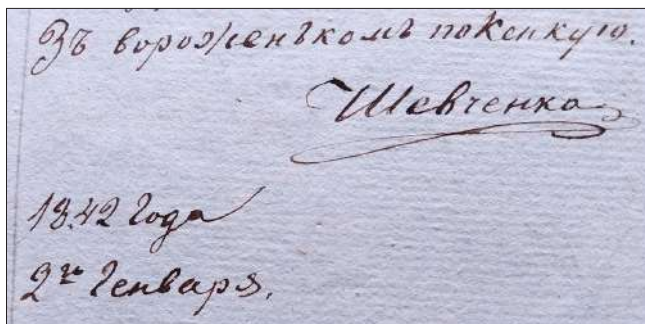
При поступовому порівнянні ознак почеркового об'єкта паралельно з пушкінським і тургенєвським почерками стає очевидною особлива близькість з переважною кількістю графічних форм останнього, з формою літер і характером спрощень у графіці. Тургенєвському почерку

відповідає і частота вживання майже ідентичних для почерку обох осіб варіантів конкретних літер, ступінь виробленості, динамічні характеристики почерку. Однак вражаюча схожість низки індивідуальних ознак тургенєвського і пушкінського почерків стала причиною помилки експертів при відборі порівняльного матеріалу. До того ж, як влучно зауважує сучасний дослідник, аналізуючи умови тієї атрибуції 1983–1984 рр., порівняння «не з рукописами Пушкіна, а з їх копіями» – «далеко не одне й те ж саме» [8, с. 16].

Експертне дослідження підписаних ім'ям Т. Г. Шевченка рукописів XIX ст. з фондів ХДНБК було комплексним: обстеження матеріалів письма дозволило стверджувати, що деякі з цих рукописів створено за життя поета, в 1842–1850-х роках, зокрема рукопис поеми «Тарасова ніч» (1838), датований 2 січня 1842 р. ПЕ не дала підстав для висновку про їх автографічність, це – прижиттєві списки творів (Іл. 11, 12). За результатами текстологічного аналізу було



Іл. 11. Дарчий напис Т. Г. Шевченка Р. І. Чернявському у примірнику видання поеми «Гайдамаки» 1841 р. ХДНБК



Іл. 12. Поема «Тарасова ніч» Т. Г. Шевченка. Список 1842 р. Фрагмент. ХДНБК

встановлено, що рукописи є списками поезій з першого видання «Кобзаря» (Санкт-Петербург, 1840), інших друкованих джерел і попередніх списків. На рукописні джерела, можливо й

автографи поета, вказують окремі варіанти і графічні особливості написання імені автора як «підпису».

При підготовці видання «Автографи діячів науки і культури на книгах із фондів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка» (Харків, 2008) нами було здійснено експертизу запису на обкладинці книги Д. І. Менделєєва *Нефтяная промышленность в Северо-Американском штате Пенсильвании и на Кавказе* (Санкт-Петербург, 1877), текст такий: *Отъ Дмитрія Ивановича Менделѣева. Мартъ 1888*. Певні сумніви щодо належності напису авторів виникли відразу: не зовсім типовим для авторів другої половини ХІХ ст. є наведення в дарчому написі (якщо припускати, що це – саме інскрипт) не тільки свого імені і прізвища, але й по батькові. При порівнянні напису з факсиміле рукописів і підписів ученого 1880-х років [26, с. 636, 660] були виявлені численні розбіжності в написанні окремих літер і цифр, зокрема *Д, М, т* і цифр, що складають дату. Менделєєвський почерк незмінно демонструє достатньо індивідуалізовані графічні форми і взагалі є більш загостреним, іншого нахилу, з іншими динамічними характеристиками. Отже, мова йде не про дарчий напис автора, це – запис про його дарунок, можливо, Харківській громадській бібліотеці; особу виконувача запису не встановлено, однак є певні припущення, пов'язані з тим, що в лютому 1888 р. Д. І. Менделєєв нетривалий час перебував у Харкові [2, с. 10–11].

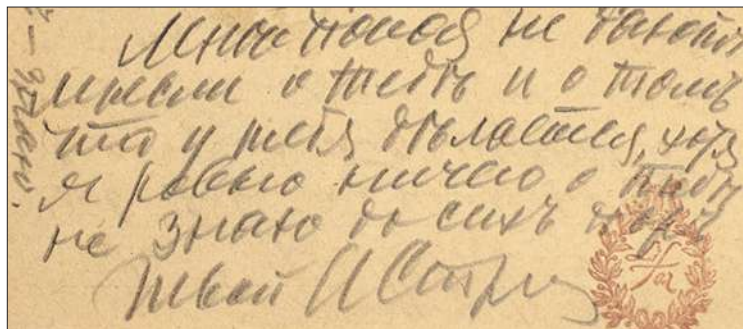
Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. правління Харківської громадської бібліотеки (тепер – ХДНБК) регулярно зверталосся у пресі та листах до відомих авторів із проханням надсилати свої книги. Численні науковці і літератори з усіх кінців Російської імперії відгукнулися на це прохання, хоча й не завжди підписували книги, які надсилали. Проведені у 2000-х роках експертні заходи дозволили дійти висновку, що частина лаконічних записів на кшталт *Въ Харьковскую общественную библиотеку отъ автора* на книгах початку ХХ ст. є не інскриптами, а записами, які фіксують, підтверджують факт авторського дарунку. Ці написи було виконано співробітниками бібліотеки, зокрема ідентифіковані записи, зроблені одним із її засновників і членом першого правління Миколою Федоровичем Сумцовим (1854–1922), видатним українським ученим-фольклористом, етнографом, літературознавцем, мистецтвознавцем, академіком Української Академії наук.

2018 року в загальних фондах ХДНБК було виявлено примірник майнцького нотного видання 1900-х років – оркестрової партитури опери Ріхарда Вагнера «Загибель богів» з ознаками приналежності до бібліотеки великого митця ХХ ст. українського походження Ігоря Стравинського (1882–1971) – власницьким написом: *ИСтравинській 1906* і екслібрисом-наліпкою на титулі. Завданням ПЕ було встановлення автографічності напису і рукописних елементів екслібрису після



Ил. 13. Власницький напис і екслібрис І. Ф. Стравинського. ХДНБК

№: 59А / *Бібліотека ИСтравин[скаго]*. Порівняння цих малих почеркових об'єктів з якісними факсиміле автографів композитора у друкованих джерелах, на сайтах антикварних аукціонів дало підстави для позитивного категоричного висновку. Відзначимо наявність характерних індивідуальних ознак у підписі *ИСтравинській* та його скороченому варі-



Ил. 14. Лист І. Ф. Стравинського до С. П. Дягілева. Факсиміле. Фрагмент. Порівняльний матеріал

анті, сталої ознаки почерку І. Ф. Стравинського впродовж десятиліть – написання літери *a*: лівоокружно виконується овал і далі без перерви, через його середину, – горизонтальна лінія, яка забезпечує перехід, знов-таки безперервний, до наступного, вертикального, елемента літери [39] (Ил. 13, 14). Подібні ознаки надзвичайно важливі для експерта, особливо у випадках, коли досліджуються почеркові об'єкти вкрай малого обсягу.

анти, сталої ознаки почерку І. Ф. Стравинського впродовж десятиліть – написання літери *a*: лівоокружно виконується овал і далі без перерви, через його середину, –

Результати проведених у ХДНБК експертиз авторських, власницьких та пам'ятних записів на творах мистецтва містять нові цінні дані, точні відомості або припущення щодо їх створення, датування, колекційної належності. Наприклад, 2016 р. від приватної особи надійшла заява з проханням про здійснення експертизи напису на звороті різьбленої гравюри за мотивами гравюри Альбрехта Дюрера «Різдво Марії» на частково обробленій шкірі розміром 127 x 92 мм. За інформацією заявника ця робота була досліджена експертом-мистецтвознавцем і віднесена ним до XIX ст. Однак графіка напису, виконаного скорописом з елементами каліграфії та характерними типовими ознаками письма, вказує на другу половину XVIII ст.

Наведемо текст цього короткого напису світло-коричневим чорнилом: *Генераль Порутчикъ Баронъ Фонъдиць*. Враховуючи орієнтовні хронологічні межі напису, встановлені за історичними особливостями почерку (хімічний аналіз чорнила не проводився, однак у даному випадку навряд чи є необхідним), ідеться про барона Томаса Юстуса фон Діца (на російській службі – Томаса / Фому Григоровича; рік народження невідомий, помер у 1771 р.). За архівними та друкованими джерелами відомо, що він розпочав службу в російській армії в 1733 р., генерал-поручик з березня 1763 р. Учасник Семилітньої війни, санкт-петербурзький віце-губернатор у 1762–1764 рр., член Військової колегії в 1764–1771 рр. За вірою – лютеранин, патрон Кірки Святої Катерини в Санкт-Петербурзі.

Питання щодо автографічності напису, тобто належності його генерал-поручику барону Томасу фон Діцу, залишається гіпотезою, адже експерт був обмежений указаним заявником терміном, а це питання може бути вирішено шляхом проведення ПЕ, основним порівняльним матеріалом для якої стали б оригінали або факсиміле підписів цієї історичної особи під документами (зберігаються в державних архівах РФ). Зауважимо, що в публікаціях актів Військової колегії його підписи наведені з такою ж повнотою і послідовністю елементів, як у написі – об'єкті експертизи. Таким чином, можна припускати, що вказаний напис є автографічним, зробленим у 1763–1771 рр., а саме власницьким або навіть авторським написом барона Томаса фон Діца (тобто автографом-підписом автора гравюри), однак аналогічне категоричне ствердження потребує

розширення доказової бази (зокрема й даних про його художню діяльність, якщо така була) та подальшої аргументації.

Фальсифіковані (цілком підроблені) записи і підписи історичних особистостей, видатних письменників та вчених, у тому числі на книгах, що інколи потрапляють в антикварні магазини і на аукціони, найчастіше виготовлені шляхом перетиснення (використовується копірувальний папір) і подальшого наведення графіки запису-оригіналу або факсиміле. Почерковий оригінал формально може бути відтворений з максимальною точністю, але при обстеженні об'єкта за допомогою лупи або мікроскопа, інших технічних засобів виявляються ознаки перетиснення, копірки.



Ил. 15. Поліграфічна копія фото Айседори Дункан з факсиміле автографа. Початок ХХ ст. ХДНБК

У колекції фотопортретів видатних діячів мистецтва ХХ ст. з їхніми автографами (надійшла до ХДНБК від О. В. Горілого в 2014 р.), поряд з унікальними автографами-оригіналами (наприклад, дарчим написом і автографом невідомої поетичної мініатюри Олександра Вертинського), є також факсиміле автографів митців. До оригіналів спочатку було віднесено й дарчий напис видатної американської танцівниці Айседори Дункан, таким його вважав і власник колекції [36, с. 10]. Однак, як з'ясувалося, це – високоякісне факсиміле автографа на тиражованій на початку ХХ ст. копії фотопортрета, з ознаками часткової підробки «під оригінал»: з метою імітації реального процесу написання тексту і слідів натиску знаряддя письма фальсифікатором прорізані і дещо продовжені деякі з ліній факсиміле, однак не всі вони повністю збігаються із зображенням (Лл. 15). Цікаво, що один із примірників цієї поліграфічної копії, вставлений у золочену рамку, у 2013 р. продавався як «фото Айседори Дункан з автографом» в антикварному магазині в Санкт-Петербурзі (РФ).

Наукова новизна. У статті вперше запропоновано й обґрунтовано концептуальний підхід до заходів з почеркознавчої експертизи рукописних пам'яток як специфічного різновиду наукової діяльності й менеджменту в науковій бібліотеці. Введено до наукового обігу інформацію про заходи з почеркознавчої експертизи унікальних документних пам'яток у Харківській ДНБ імені В. Г. Короленка.

Висновки. Історичне почеркознавство, об'єктами якого є почерки в рукописних пам'ятках і рукописних складових документних та інших пам'яток культури, визначено у статті як розділ почеркознавства і розділ палеографії, тісно пов'язаний з основними розділами цієї спеціальної історичної дисципліни. Індивідуальні ознаки почерків досліджуються в контексті історичних типів і видів письма, інших палеографічних даних, але в межах завдань почеркознавчої експертизи, і відповідно головною метою експерта є встановлення виконавця історичного рукописного матеріалу. Специфікою історико-почеркознавчого дослідження є спрямованість на виявлення, поряд із індивідуальними особливостями почерків, впливу на них історичних типів і видів письма (наприклад, півуста-ву та скоропису різних видів і підвидів, різновидів письма на кирилич-

ній основі XIX ст. різних станів), встановлення характеру такої взаємодії й особливостей графічних трансформацій, ступеня нівелювання індивідуальних почеркових рис, у зв'язку з чим виявлення останніх є значною мірою ускладненим (цю специфіку враховано в наведеній у статті методиці історико-почеркознавчої експертизи). Однак домінування історичного виду письма в почерках не призводить до повної втрати індивідуальних рис, які простежуються, наприклад, у збережених автографічних кирилических рукописах українських, білоруських та російських письменників і церковних діячів XVI–XVIII ст.

Почеркознавча експертиза рукописних матеріалів проводиться в науковій бібліотеці, а також в архіві та музеї, у випадках, коли виникає проблемна ситуація, стає необхідним з'ясувати, чи є почерковий об'єкт автографом або створеним від імені чи під іменем конкретної особи, тобто копією, виконаною іншою особою/особами, зокрема імітаційною рукописною копією (музейний, колекційний муляж, фальсифікат). Здійснюється почеркознавча експертиза як окремий захід або при проведенні експертизи цінності фондового документа або такого, що пропонується для включення до фондової колекції, або документа, що підлягає державній експертизі культурних цінностей, або документа, що надійшов на експертизу – без статусу державної – з іншої установи, від приватної особи – його власника (частина перелічених заходів належить до платних послуг установи, де проводиться експертиза).

Результати почеркознавчої експертизи рукописних пам'яток можуть бути визначальними при встановленні ступеня їх наукової, історико-культурної цінності, підґрунтям для подальшого наукового розкриття бібліотечних пам'яткових колекцій та зібрань.

Основні положення статті проілюстровані конкретними прикладами з досвіду експертної роботи Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, зокрема розглянуто матеріали почеркознавчої експертизи, об'єктами якої були архівні документи XIX – початку XX ст., рукописні провенієнції у примірниках видань XVI–XIX ст.

Список використаних джерел

1. Автографи видатних митців у зібраннях Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка: колекція О. Л. Сарани: факс., біобібліогр. матеріали / упоряд. І. Я. Лосієвський. Харків : ХЧМГУ, 2011. 159 с.
2. Автографи діячів науки і культури на книгах із фондів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка: тексти, факс., біобібліогр. матеріали / упоряд. І. Я. Лосієвський. Харків : ХЧМГУ, 2008. 324 с.
3. Автографи українських і російських письменників: анотов. покажч. / уклад П. Г. Баб'як; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника АН УРСР. Львів, 1976. 206 с.
4. Автографи художників // Государственная Третьяковская галерея. Живопись XVIII–XX века (до 1917 года): кат. Москва : Изобразительное искусство, 1984. С. 623–719.
5. Видання з автографами українських діячів науки і культури: кат. колекції Нац. іст. б-ки України / Нац. іст. б-ка України; уклад. Н. Горська. Вип. 1. Київ : Вініченко, 2018. 415 с.
6. Дениско Л. М. Автографи на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: кат. Київ : НБУВ, 2007. 134 с.
7. Документы и материалы по истории Московского университета второй половины XVIII века. Москва : МГУ, 1962. Т. 2. 355 с., [8] л. ил.
8. Дубровский А. В. Стихотворная псевдопушкиниана : исслед. текстов, приписываемых А. С. Пушкину: дис. ... канд. филол. наук. Санкт-Петербург, 2007. 184 с. URL: <https://www.disserscat.com/content/stikhotvornaya-psevdopushkiniana-issledovanie-tekstov-pripisyvaemykh-pushkinu> (дата звернення 11.01.2022).
9. Жижина М. В. Судебно-почерковедческая экспертиза документов / под ред. Е. П. Ищенко. Москва : Юрлитинформ, 2006. 170 с.
10. Калашникова О. Л. Ідентифікація та вартісна оцінка культурних цінностей: навч. посіб. Київ : Вища шк., 2006. 287 с.
11. Кибальник С. А. Две записки А. И. Тургенева к Н. И. Гнедичу // Временник Пушкинской комиссии. Ленинград, 1986. Вып. 20. С. 191–196.
12. Книга з автографом: з фонду Миргород. міськ. публ. б-ки ім. Д. Гурамішвілі: біобібліогр. покажч. Полтава : Оріяна, 2011. 44 с.
13. Книга з автографом: з фондів Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки: кат. / уклад. М. Б. Бадида, О. А. Канюка, І. Р. Фофлак. Ужгород : В. Падяк, 2009. 99 с.

14. Книги з автографами у фондах Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького: зб. М. Г. Крейна: кат. / упоряд. І. Е. Рікун. Одеса : Ред.-вид. від. ОДНБ, 2000. 60 с.
15. Книги з автографами у фондах Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького: зб. М. Ф. Комарова: кат. / уклад. Л. В. Арюпіна, Г. Д. Зленко. Одеса : Ред.-вид. від. ОДНБ, 1996. 43 с.
16. Коваль Т. В. Фонд автографів Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історія формування, дослідження, використання // Рукописна та книжкова спадщина України: археогр. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів. 2019. Вип. 24. С. 55–66. <https://doi.org/10.15407/rksu.24.055>
17. Лацис А. Не пушкинская, но загадка // Вопросы литературы. 1984. № 10. С. 186–191.
18. Лосиевский И. Я. Библиотека Мелетия Смотрицкого // Памятники культуры: новые открытия. Письменность. Искусство. Археология : ежегодник 1984 / АН СССР. Ленинград : Наука, 1986. С. 87–96.
19. Лосиевский И. Я. Экспертиза ценности документарных памятников в научной библиотеке, архиве, музее: актуальные вопросы теории и практики // Научные и технические библиотеки. 2021. № 4. С. 93–116. <https://doi.org/10.33186/1027-3689-2021-4-93-116>
20. Лосієвський І. Я. Автографи у бібліотечних фондах: актуальні питання теорії та практики колекціонування // Вісник Книжкової палати. 2016. № 1. С. 42–48.
21. Лосієвський І. Я. Автографічні пам'ятки у фондах наукової бібліотеки // Зб. наук. пр. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Харків, 2016. Вип. 8. С. 52–73.
22. Лосієвський І. Я. Бібліотека Мелетія Смотрицького // Київська старовина. 1992. № 5. С. 59–65.
23. Манцетова А. И., Орлова В. Ф., Славущая И. А. Теоретические (естественнонаучные) основы судебного почерковедения. 2-е изд. Москва : Наука, 2006. 442 с.
24. Маркман Н. В. Книги з бібліотеки Стефана Яворського у фондах Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка // Наукові праці НБУВ. 2003. Вип. 10. С. 181–187.
25. Меленевська З. С., Шаботенко А. І., Шведова О. В. Зразки висновків експерта з вирішення почеркознавчих задач: метод. посіб. Київ : КНТ, 2009. 96 с.

26. Менделеев Д. И. Сочинения. Ленинград ; Москва : Акад. наук СССР, 1948. Т. 8. 664 с.
27. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). Київ : Наук. думка, 1990. 192 с.
28. Мяскова Т. Є. Провенієнції на книгах з історико-культурного фонду «Віленська медико-хірургічна академія» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з вивчення історії формування фонду наукової бібліотеки академії // Рукописна та книжкова спадщина України: археогр. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів. 2016. Вип. 20. С. 175–190. <https://doi.org/10.15407/rksu.20.175>
29. Опис автографів українських письменників : (XIX – початок XX ст.) / Держ. публ. б-ка УРСР; склали А. Г. Адаменко [та ін.]. Київ : Акад. наук Укр. РСР, 1959. 215 с.
30. Орлова В. Ф. Теория судебно-почерковедческой идентификации. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ЭКОМ Паблишерз, 2011. 428 с.
31. Подписи и монограммы художников Украины: справ.: в 2 т. / под. общ. ред. Б. В. Гринёва, О. И. Денисенко. 2-е изд., расш. и доп. Харьков, 2007.
32. Почерковзнавча експертиза // Експертизи у кримінальному провадженні: наук.-практ. посібник / за заг. ред. А. В. Столітнього. Київ : Норма права, 2020. С. 42–48.
33. Сидорчук Т. М. Автографи українських письменників у бібліотечній та архівній колекціях наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» // Бібліотечний вісник. 2015. № 4. С. 23–28.
34. Судилова Е. В. Разгадываем почерк. Графология (+CD с программой). Санкт-Петербург : Питер, 2008. 160 с.
35. Судово-почерковзнавча експертиза: навч.-метод. посіб.: в 2 ч. / заг. ред. І. П. Красюк; Держ. н.-д. експертно-криміналіст. центр, Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ : Укр. центр духовної культури, 2007. 280 с.
36. Фотопортрети та автографи діячів мистецтва XX ст. з колекції поштових листівок та фотодокументів професора О. В. Горілого / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; уклад.: О. Я. Ісаєнко, К. В. Бондар; під ред. І. Я. Лосієвського. Харків : ХЧМГУ, 2014. 24 с.
37. Шекера І. С. Провенієнції на книгах з бібліотеки П. П. Кудрявцева у складі колекції Бібліотеки Київської духовної академії як одне із джерел для визначення шляхів поповнення академічної книгозбірні // Ру-

- кописна та книжкова спадщина України: археогр. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів. 2018. Вип. 22. С. 239–259. <https://doi.org/10.15407/gksu.22.239>
38. Щербаковський М. Г. Почеркознавча експертиза // Щербаковський М. Г. Призначення та провадження судових експертиз. Харків : Фактор, 2011. С. 278–281.
39. Filimonov I. Собственноручное письмо Игоря Стравинского, адресованное Сержу Дягилеву. 11 февраля 1922. URL: <https://www.litfund.ru/auction/191/133> (дата звернення 17.01.2022).
40. Litera scripta manet : кат. автографів на кн. від. рідкіс. вид. Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва / Т. Р. Кароєва, О. В. Сафронова, Л. Б. Сенік. Вінниця : Рогальська І. О., 2016. 87 с.

Ihor Losiievskiy,

*Doctor of Philological Science (Dr. habil. in Philology),
Head of Scientific Research Department of Document Science,
Collections of Rare Editions and Manuscripts,
Kharkiv Korolenko State Scientific Library,
Professor of Department of Document Science, Bibliology
and Archival Science,
Kharkiv State Academy of Culture
(Kharkiv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-0036-9655
e-mail: elkija57@gmail.com*

Handwriting expertise of writing heritage objects at scientific library (based on materials of expert researches made at Kharkiv Korolenko State Scientific Library)

The aim of the work is to highlight the specifics of the handwriting expertise of writing heritage objects based on the experience of expert researches made at Kharkiv Korolenko State Scientific Library. **The methodology of the research** is based on the application of systematic approach, historical and comparative methods, the principles of the general theory of expertise and appraisal of documentary heritage objects value, methods and techniques of their paleographic and handwriting studying. **Scientific novelty** lies in disclosure of the specific features of the

objects, tasks and stages of the handwriting expertise of writing heritage objects at a scientific library. **Conclusions.** A handwriting expertise of writing materials takes place at a scientific library and also at archives and museum in the cases when a problem situation arises and it is necessary to find out whether the handwriting object is an autograph or it was created on behalf or under the name of a certain person, i. e. a copy made by another person / persons, in particular, an imitation handwriting copy (museum, collection dummy sample, falsification). The object of historical handwriting studies is handwriting in writing heritage objects and in writing components of documentary and other cultural heritage objects. Historical handwriting studies is defined in the article as a section of handwriting studies and a section of paleography closely related to the main sections of this special historical discipline. Individual characteristics of handwriting are studied in the context of historical types and kinds of writing and other paleographic data but in the framework of the handwriting expertise tasks. Therefore, the main aim of the expert is to identify the author of the historical handwriting material. The research reveals the scientific and practical significance, the specific features of the tasks and stages of handwriting expertise of writing heritage objects as a research event taking into account the features and properties of handwriting heritage objects of different types, combination of individual handwriting characteristics with historical writing forms. It is proved that the results of the handwriting expertise of writing heritage objects may be a determinant factor when ascertaining a degree of their scientific, historic and cultural value, a basis for further scientific disclosure of library collections of heritage objects.

Key words: expertise, handwriting object, handwriting heritage object, autograph, copy, falsification, Kharkiv Korolenko State Scientific Library.

*Стаття підготовлена 12 січня 2021 року;
подана до друку 15 січня 2021 року.*